

Сартр Жан-Поль

Біографія

САРТР, Жан Поль (Sartre, Jean Paul — 21.06.1905, Париж — 15.04.1980, там само) — французький письменник і філософ-екзистенціаліст, лауреат Нобелівської премії 1964 р.

Майбутній всесвітньо відомий письменник і філософ Сартр народився у Парижі в сім'ї морського інженера. Його батько, Жан Батіст Сартр, помер від тропічної пропасниці, на яку захворів в Індокитаї, коли синові не виповнилося навіть двох років. Матір, Анн Марі Швейцер, походила з родини відомих ельзаських учених; після смерті чоловіка вона замешкала у батьків у Парижі. Дитинство Сартра минуло у будинку його діда Шарля Швейцера, професора філології. Дід був глибоко віруючою людиною, прихильником кальвінізму, і справив на майбутнього письменника значний вплив: живучи у нього, Сартр багато читав, його навчали домашні вчителі, у нього з'явилася пристрасть до літератури та філософії. Згодом Сартр згадував, що роки, проведені з дідом, були найщасливішими у його житті.

У період навчання в ліцеї Генріха IV Сартр почав публікувати свої перші статті. Закінчивши ліцей, він вступив в одну із найпрестижніших шкіл Франції — Еколь Нормаль, де студював філософію. Роки навчання (1924—1929) дали йому вчену ступінь і право на викладання філософії у вищих учбових закладах. Саме в цей час Сартр близько зійшовся з викладачем філософії Сімоною де Бовуар, котра незабаром стала вірною приятелькою і коханою Сартра.

Закінчивши у 1929 р. Вищу нормальну школу і відслуживши в армії, Сартр викладав філософію у Гаврському ліцеї. У 1933-1934 рр. перебував на стажуванні у Французькому інституті (Берлін), де познайомився з феноменологією Е. Гуссерля й екзистенціалізмом М. Гайдеггера. Перші філософські праці Сартра: "Трансцендентність Его" ("La transcendance de l'Ego", 1934), "Уява" ("L'Imagination", 1936), "Ескіз теорії емоцій" ("Esquisse d'une theorie des emotions", 1939), "Уявне. Феноменологічна психологія уяви" ("L'Imaginaire. Psychologie phenomenologique de l'imagination", 1940) — засвідчили його орієнтацію на феноменологічні методи. Сартр якнайменше прагне узагальнити матеріал природничих і соціальних наук, але намагається подати опис конкретних, окремих станів свідомості індивіда. Цим пояснюється особливий інтерес Сартра до проблеми емоцій та уяви, їхньої природи та ролі у житті індивіда. Письменник висуває тезу про неефективність емотивної поведінки, оскільки емоція, на його думку, є втечею особистості від світу. Опинившись перед потребою вирішення реальних проблем, людина віддається емоції, яка начебто "ізолює" її від небезпечної або скрутної ситуації. Таким чином, емоція є ілюзорним способом вирішення проблеми.

Трактування Сартром проблеми уяви має багато спільного з концепцією "інтенціональних актів" Е. Гуссерля. Сартр розмірковує про творчу сутність уяви, хоча й обмежує чинність уяви сферою свідомості. Противагою до свідомості, що уявляє, він

важає практичну свідомість. Для Сартра уява ірреальна і передбачає "неантизацію" дійсності у її найсуттєвіших структурах.

У романі "Нудота" ("L'Enfer", 1938) вже з'являються окремі екзистенціалістські мотиви та ідеї. Головний герой роману Антуан Рокантен, опинившись у невеличкому провінційному містечку Бувіль, пише книгу про маркіза де Ролебона. Рокантен веде щоденник, головним змістом якого стають "осіяння", що їх переживає герой. Ця низка "осіянь" складається в сюжет роману, провідною темою якого стає відкриття особистістю абсурду. Відкриття Рокантенем абсурдності буття відбувається внаслідок його конфліктів з предметами, які оточують героя. Світ речей і — ширше — природне буття виявляють ворожість щодо людської суб'єктивності. Зануреність суб'єкта у цю природну "мішанину", у неоформлену і мертву об'єктивність викликає в нього відчуття нудоти. Гідність і свободу особистості Сартр вбачає у тверезому визнанні абсурдності буття. Рокантен долає відчуття нудоти, вносячи у ворожий до людини природний світ суб'єктивний, особистіший елемент. Здійснюючи вільний вибір у "межовій, пограничній ситуації", Рокантен стає героєм, що екзистенціює. Він відмовляється від сурогатних форм життя та діяльності (соціальна активність, наука, мистецтво, кохання і т.д.) і хоче перетворити своє життя на своєрідну подоби досконалого мистецького твору. "Яких вершин я міг би сягнути, якби тканиною мелодії стало моє власне життя", — розмірковує Рокантен, почувши джазовий мотив.

На виборі Сартром щоденникової форми розповіді, на сповідальності романної інтонації позначилося сартрівське розуміння природи філософської ідеї. Для Сартра вона не результат спекулятивного, абстрактно-логічного мислення, а інтимне, особистісне переживання.

Сартрівський роман відкидає канони класичного реалістичного роману О. де Бальзака, Стендаля, Г. Флобера. Світ Рокантена — це світ його свідомості. З цього погляду, письменник продовжує прустівську лінію у французькій літературі. У романі немає фіналу, як немає і справжнього початку, адже життя втратило сенс, а події — причинно-наслідкові зв'язки. Сартрівський герой — "істота без обрисів, невизначене, невловне і невидиме, анонімне "я", яке є усім і нічим, а найчастіше виявляється лише відображенням самого автора" (Н. Сартр).

У збірці оповідань і новел "Мур" ("Le mur", 1939) Сартр продовжує і розвиває провідну тему "Нудоти". У новелі "Мур" письменник показує перетворення людини на річ, на залякану плоть, яка тремтить і агонізує напередодні неминучої смерті. Усвідомлення наближення кінця відбирає в людини свободу. Страх смерті перетворює людину на худобину. Троє іспанських республіканців, котрі воювали проти франкістів, потрапили в полон і чекають вироку, сидячи у льоху, до якого їх запроторили. Вони приречені на тортури чекання. Їх лихоманить від нервового напруження, вони обливаються холодним потом. За цими фізіологічними проявами страху спостерігає військовий лікар. Героїв новели охоплює апатія, вони втрачають волю і мужність.

Головний герой новели Пабло Іббієта в очікуванні смерті відкриває для себе абсурд. Відтак він байдужіє до всього. У сартрівській новелі з'являється мотив, який дещо

пізніше стане провідним у повісті А. Камю "Сторонній", лунатиме лейтмотивом з уст Мерсо — мотив індиферентності. Роздумуючи над пропозицією фалангістів урятувати своє життя ціною зради, Іббіета робить висновок: "Коли людину ставлять до муру і стріляють у неї, доки вона здохне, то вже байдуже, хто та людина... Я добре знав, що він корисніший для Іспанії, але тепер мені було наплювати і на Іспанію, і на анархізм: усе марнота". Пабло Іббіета опиняється у "межовій ситуації", у ситуації вибору. І він обирає смерть, скеровуючи фалангістів на фальшивий, як йому здається, слід, але за іронією долі виводить їх на людину, за якою вони полювали. Таким чином, будь-яка дія є безглуздою і згубною, але сам акт вибору перетворює людину на екзистенційну особистість, без огляду на наслідки і результати цього акту для інших і для самої людини.

У 1940 р. Сартр потрапив у німецький полон, але через рік його звільнили за станом здоров'я. "Євангелієм" французького атеїстичного екзистенціалізму стала філософська праця Сартра "Буття і Ніщо" ("L'Être et le Néant", 1943), у якій письменник здійснив спробу систематично викласти свою філософію. Він аналізує діалектику взаємин людини ("буття-для-себе") та об'єктивної реальності ("буття-в-собі"). "Буття-в-собі" не може саморозвиватися, саморозвиток — прерогатива винятково "буття-для-себе". Людина відкидає об'єктивну дійсність для досягнення свободи. Сартр трактує людське "я" як чисту духовність, абсолютну свободу, необмежену суб'єктивність. "Відчуження" ("L'alienation") є атрибутом "буття-для-себе". "Буття поза мною. Єдина істина — моє особисте існування", — пише Сартр.

У своїй праці Сартр обґрунтовує концепцію абсурду, стверджуючи про випадковість і безсенсовість буття, що "не має ані приводу, ані причини, ані необхідності". Людське перебування у світі є дуже вразливим, смерть неминуха ("буття-для-смерті"). "Абсурдом є те, що ми народилися, абсурд — і те, що ми помremo", — проголошує філософ. Людина самотня і залишена напризволяще. Ця залишеність напризволяще (*délaissement*) людини є наслідком втрати Бога. Головною ознакою людського буття є постійна тривога, туга, нудота, які породжуються прикрою невизначеністю світу. Подолання цих станів можливе в акті вільного вибору як фундаментальної основи особистості. "Ми не обираємо бути вільними: ми засуджені на свободу", — завершує свою думку Сартр. Він також відкидає детермінізм: у нього дія, вибір передують мотивові, спонуці, якими людини лише постфактум виправдовує свою поведінку. Свобода — це здатність до зміни існуючого стану, це завжди перемога над собою. За твердженням Сартра, "бути вільним означає бути "вільним-для-зміни". Одним із виявів свободи "я", на думку Сартра, є художня творчість, яка слугує еманациєю постійного оновлення митця.

З середини 40-х рр. Сартр брав активну участь у політичному житті Франції. З 1945 р. очолював журнал "Нові часи" ("Les Temps modernes"). На межі 40—50-х рр. намагався заснувати партію лівої інтелігенції. Протягом цього часу Сартр написав незакінчену трилогію "Дороги свободи" ("Les Chemins de la Libération", 1945-1949), до якої увійшли романи "Змужніння" ("L'âge de raison", 1945), "Відстрочка" ("L'assurés", 1945),

"Смерть у душі" ("La mort dans l'ame", 1949). Головний герой — інтелігент Матьє Делярю, який страждає від злигоднів у особистому житті й усвідомлює необхідність зайняти певну позицію у ставленні до фашистської загрози, що насувається. Зрештою, він гине, намагаючись зупинити колону гітлерівців.

Проза Сартра водночас аналітична і фізіологічна. Він поєднує есе з виконаними у натуралістичному дусі детальними замальовками. Сартр виступає апологетом "ангажованої літератури" ("litterature engagee"). В есе "Що таке література?" ("Qu'est-ce que litterature?", 1947) Сартр декларує необхідність для письменника "не споглядати світ, а переробляти його", сприяючи своєю творчістю "самотворенню людини". У нарисі "Бодлер" ("Baudelaire", 1947) й у книзі "Святий Жене, комедіант і мученик" ("Saint Genet, comedien et martyr", 1952) С. показав тип художника, котрий намагається втекти від дійсності. У трактуванні Сартра Бодлер — це художник, який намагався побачити себе збоку, як Іншого, тобто об'єднати у структурі власної особистості водночас суб'єкт і об'єкт буття. Це спонукає Бодлера до відмови від екзистенції як істинного існування, заснованого на вільному виборі самого себе, призводить до втечі в минуле, у світ своїх спогадів та образів. Бодлер розривається між екзистенцією і буттям — у цьому Сартр вбачав джерело бодлерівської суперечливості, роздвоєності.

Свою драматургічну діяльність Сартр розпочав ще в 1940 р., коли у таборі для військовополонених він написав і поставив різдвяну містерію "Баріона". Проте визнання до С. як драматурга прийшло аж у 1943 р. після постановки в окупованому Парижі його п'єси "Мухи" ("Les mouches"). Сюжетною основою цього твору став античний міф про Ореста, котрий помстився своїй матері, цариці Клітемнестрі, за убивство батька — царя Агамемнона. Сартр використовує античний міф для вираження екзистенціалістської концепції світу й людини. Поєднання крайніх форм натуралізму з модернізованим міфом — визначальна особливість сартрівської драматургії. Орест, прибувши в Аргос, мешканці якого розчавлені почуттям провини і живуть у страху та покорі, відкриває для себе заляклість і мертвотну непорушність буття. Орест, усвідомивши свою свободу, робить вибір: він убиває вбивць свого батька — царя Егісфа і Клітемнестру. Здійснивши цей акт відплати, Орест стає екзистенційним героєм. Але здобуття абсолютної свободи супроводжує втрата єдиної близької Орестові людини — його сестри Електри. За свободу Орест розплачується самотністю, покинутістю.

У наступних п'єсах: "Смерть без погребіння" ("Morts sans sepultures", 1946), "Брудні руки" ("Les Mains sales", 1948), "Диявол і Господь" ("Le Diable et le bon Dieu", 1951), "Альтонські від-людники" ("Les sequestres d'Altona", 1960) — Сартр розвиває прийоми і принципи нової театральності, "театру ситуацій", що намагається через призму конкретної ситуації побачити якісь універсальні, трактовані в екзистенціалістському дусі підвалини людського існування. "Коли слушно, що людина вільна в даній ситуації, що вона сама обирає себе у цій ситуації і за її посередництвом, то це означає, що в театрі варто показувати прості й людяні ситуації — так само, як і свободу, яка обирається у таких ситуаціях", — писав Сартр у праці "До театру ситуації" ("Pour un theatre de situations").

На початку 50-х рр. почалося зближення Сартра з французькою комуністичною партією. Сартр двічі побував у СРСР, підтримував кубинську революцію, виступав проти колоніальних війн у В'єтнамі та Алжирі, проти американської агресії у В'єтнамі. У 1960 р. побачив світ перший том його філософської праці "Критика діалектичного розуму" ("Critique de la raison dialectique"), яка стала свідченням еволюції філософсько-естетичних поглядів Сартра під впливом марксизму. У центрі дослідження, як і в попередніх працях Сартра, перебуває індивід, його особисті якості і внутрішні детермінанти його діяльності. Однак тепер міркування Сартра ґрунтуються на марксистській тезі про те, що кожен індивід — член суспільства, детермінований рівнем розвитку продуктивних сил і суспільною структурою. У передмові до "Критики діалектичного розуму" Сартр писав: "Я вважаю марксизм непроминущою філософією нашого часу". Відтак він здійснив спробу пов'язати екзистенціалістську антропологію з марксизмом.

Автобіографічна повість "Слова" ("Les Mots". 1964) ознаменувала відхід Сартра від колишнього кола проблем екзистенціалістської філософії. У центрі твору — проблема відповідальності митця. Сартр відмовляється від існування у замкнутому світі слів, показує формування особистості під впливом певного соціального середовища та конкретної історичної епохи; він відходить від міфологем своєї ранньої і зрілої творчості, змальовує правдиву картину життя довоєнної Франції.

У 1964 р. Сартр став лауреатом Нобелівської премії, "за багату на ідеї, пронизану духом свободи та пошуками істини творчість, яка справила величезний вплив на наш час". Проте він відмовився від неї, мотивуючи це тим, що комітет з присудження премії зневажив здобутки багатьох революційних письменників ХХ століття і що він "не бажає, щоби його перетворювали у суспільний інститут".

У книзі "Нема роду без вироку. Гюстав Флобер. 1821-1857" ("L'Idiot de la famille. Gustave Flaubert de 1821 a 1857", 1971-1972) Сартр здійснив спробу поєднати екзистенціалізм з марксизмом та психоаналізом. Для пояснення творчого генія Флобера Сартр вдався до аналізу дитячих переживань майбутнього письменника та породжених ними неврозів (в дусі З. Фрейда). Проте Сартр не обмежився психоаналітичною методикою дослідження творчої особистості. Він визнає, що формування особистості Флобера було обумовлене історичною епохою. Екзистенціалістська настанова Сартра виявилася у тому, що центральне місце у праці про Флобера, як і в попередніх творах Сартра, належить "мікроаналізу" особистості, тобто аналізу її внутрішнього світу, складної системи мотивів і мети практичної діяльності.

Сартр був володарем дум значної частини європейської інтелігенції середини ХХ ст., виразивши її сумніви і пошуки. Творчість С. залишила слід у філософії та літературі, в естетиці та критиці, у театрі та кінематографі.

В останні роки життя письменник-філософ майже осліп від глаукоми, а помер 15 квітня 1980 р. Українською мовою твори Сартра перекладали Р. Доценко, О. Жупанський, В. Борсук, Г. Філіпчук та ін. В. Триков